

Jakub Sobczak

ORCID: 0000-0001-7884-1297

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Renowacja ikonostasu oraz polichromie w prawosławnej kaplicy cmentarnej pw. św. Jerzego w Topilcu

Słowa kluczowe: ikonografia, ikona, sztuka sakralna, polichromia, męczennicy, męczennicy chełmscy i podlascy

Wieś Topilec położona jest w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Turośń Kościelna. Na jej obszarze znajduje się parafia prawosławna pw. św. Mikołaja Cudotwórcy, której początki sięgają pierwszych lat wieku XVI, kiedy biskup smoleński Józef Sołtan przekazał nadania ziemskie na rzecz monasteru w Supraślu, w skład których wchodził m.in. Topilec. Obecna świątynia parafialna wzniesiona została w latach 1870–1872. W jej niedalekim sąsiedztwie, przy wschodnim wjeździe do miejscowości ulokowany jest cmentarz parafialny. W 1951 roku staraniem parafianina Michała Nieścierewskiego wybudowano na terenie nekropolii kaplicę pw. św. Jerzego Zwycięzcy. Od tamtego czasu niewielka cerkiewka dzięki wysiłkowi wiernych oraz proboszczów jest stale upiększana i wyposażana. Topilecki cmentarz to miejsce spoczynku wielu mieszkańców tej okolicy zamordowanych na tle religijnym i narodowościowym przez oddziały bandytów w latach powojennych. Z tego też powodu parafia dba o rozwój kultu świętych męczenników chełmskich i podlaskich, do których grona zaliczają się m.in. ofiary pochowane w Topilcu oraz członkowie rodzin tych, którzy ocalili. Jedną z wielu form troski o pamięć oraz podtrzymywanie i rozwój życia religijnego na terenie parafii był szereg inicjatyw artystycznych związanych z kaplicą św. Jerzego.

Pierwszy etap prac malarskich w kaplicy przeprowadzono w 2018 roku. Odnowiono wówczas powierzchnię drewnianej konstrukcji ikonostasu pochodzącego z lat pięćdziesiątych XX wieku. Usunięto wielokrotne nawarstwienia białej farby olejnej, po czym na odmalowanych płaszczyznach nad ikonami namiestnymi wykonano wizerunki Ewangelistów. Płyciny nad diakońskimi wrotami wypełniły wizerunki św. Dyzmy, tzw. Dobrego Łotra oraz św. męczennika Stefana – pierw-

szezo diakona. Scena *Zwiastowania Bogurodzicy* tradycyjnie znalazła swe miejsce na Królewskich Wrotach ozdobionych dotąd jedynie ażurową kratownicą. Fryz biegnący pod gzymsem ikonostasu został udekorowany kaligraficznym zapisem fragmentu Psalmu 23 (w języku cerkiewnosłowiańskim): „Bramy podnieście swe szczyty i unieście się prastare podwoje, aby mógł wkroczyć Król chwały”. Na kolejnym etapie prac dorobiono brakujące drzwi diakońskie. Ikony arcykapłana Aarona oraz archanioła Michała zastąpiły wprawione w odrzwia XVII-wieczne płótna, wymagające opieki konserwatorskiej. Ustalono również pierwotne ułożenie wycofanych zabytków w barokowym ikonostasie cerkwi pw. *Zwiastowania Bogurodzicy* w Supraślu. W odróżnieniu od barokowych pierwowzorów, nowe ikony cechuje silna synteza i geometryzacja kształtów, mająca źródło w klasycznym malarstwie ikonowym Rusi Nowogrodzkiej. Jednym z zabytków reprezentujących szkołę nowogrodzką na terenie Podlasia jest pochodząca z pierwszej połowy XVI wieku ikona *Bogurodzicy* w typie *Znaku*, znajdująca się w cerkwi parafialnej w Topilcu. Odważne użycie kontrastujących błękitów i czerwieni oraz wyraźny linearyzm, jakie możemy zaobserwować na topileckiej ikonie, znajdują swe odbicie w nowo powstałych wizerunkach ikonostasu kaplicy cmentarnej.

W roku 2021 przeprowadzono ostatni etap prac malarskich, podczas którego wykonano polichromię drewnianego sklepienia oraz ściany wschodniej. Program ikonograficzny prezbiterium zakładał wykorzystanie tradycyjnych przedstawień dla tej części świątyni. Tak więc, na pokrytym boazerią zwieńczeniu ściany wschodniej położono wizerunek Matki Bożej w typie *Znaku*. Unosząca w geście modlitewnym ręce *Bogurodzica Oranta* jest wyrazem wspólnoty kościelnej, na której łonie uobecnia się Chrystus Emmanuel. Umiejscowioną na osi kaplicy sylwetkę *Bogurodzicy* flankują postaci Ojców Kościoła, będących autorami czterech porządków Liturgii odprawianych przez Cerkiew w rycie bizantyńskim: św. Jakub brat Pański, św. Bazyli Wielki, św. Jan Chryzostom oraz św. Grzegorz Dialog. Po lewej stronie od centralnej grupy przedstawieniowej widnieje wizerunek św. Cyryla Turowskiego, odnowiciela życia religijnego lokalnej Cerkwi dzisiejszych ziem Białorusi, autora licznych tekstów liturgicznych, zwanego „ruskim Złotoustym”. Przeciwną, północną stronę prezbiterium zamyka postać św. Mikołaja z Miry Licyjskiej, patrona parafii prawosławnej w Topilcu oraz jej głównej świątyni. Centralną przestrzeń sklepienia, znajdującą się nad samym ołtarzem, wypełnia geometryczna błękitna sfera z umieszczoną na niej białą gołębicą, symbolem Świętego Ducha.

Kompozycja zajmująca ścianę wschodnią stanowi niejako kontynuację grupy *Ukrzyżowania* umieszczonej za ołtarzem. Na tzw. „golgotę”, wykonaną w technice malarstwa olejnego na desce w drugiej połowie XIX wieku, składają się ikony *Bogurodzicy*, ukrzyżowanego Chrystusa oraz św. Jana Apostoła. W izokefalicz-

nym względem *Ukrzyżowania* porządku, na ścianie zostali namalowani aniołowie w diakońskich szatach, trzymający rypidy oraz kadzielnice. Ich atrybuty mają wskazywać na ofiarny charakter śmierci Zbawiciela oraz nawiązywać do realnego uobecniania się Męki oraz Zmartwychwstania Chrystusa w czasie sprawowania każdej Boskiej Liturgii.

Izokefaliczne rzędy wizerunków świętych z prezbiterium znajdują swoją kontynuację również na obrzeżach sklepienia nawy kaplicy. Jednak w tym przypadku zastosowano podział na strony południową i północną, odpowiadające odpowiednio świętym męskim i żeńskim. Analogiczny podział stron świątyni, charakterystyczny dla budownictwa wczesnochrześcijańskiego, możemy zaobserwować m.in. w bazylice San Vitale w Rawennie. Sama kolorystyka i rysunek postaci w pewien sposób nawiązuje do estetyki sztuki posthellenistycznej pierwszych wieków naszej ery. Jest to w historii Kościoła epoka męczenników, na świadectwo wiary których wskazują białe szaty. Poczynając od lewej strony ściany południowej, widnieje na niej wizerunek św. Jerzego Zwycięzcy, patrona kaplicy, męczennika z przełomu III i IV wieku. Odziany jest w zbroję i płaszcz legionisty rzymskiego utrzymany w odcieniach bieli. Święty uzbrojony jest w lancę i okrągłą tarczę, symbole oręża duchowego w walce ze złem. Po jego lewej stronie znajduje się sylwetka kolejnego męczennika, tym razem współczesnego – św. Grzegorza Peradze. Poniósł on ofiarną śmierć w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu w 1942 roku. Prezbiterialne szaty św. Grzegorza również utrzymane są w rozbielonej kolorystyce. Dominantę barwną stanowi czarny kłobuk – nakrycie głowy świadczące o mniszym stanie świętego. Pod felionem oraz epitachelionem możemy dostrzec charakterystyczny deseń pasiaka obozowego. W prawej dłoni św. Grzegorz trzyma krzyż świętej Nino, apostołki Gruzji, wskazujący na jego pochodzenie. Mimo szesnastu wieków dzielących świętych Jerzego i Grzegorza łączy ich wspólnota wiary w Chrystusa i jej najwyższe świadectwo, które obaj złożyli męczeńską śmiercią. Naprzeciw św. Jerzego, na północnej stronie kaplicy umieszczony został wizerunek św. Barbary, męczennicy z podobnego okresu historycznego. W pobliskich Baciutach znajduje się czasownia (kaplica) pod jej wezwaniem, co świadczy o rozwiniętym lokalnym kulcie tej świętej. Oprócz krzyża, atrybutu charakterystycznego dla męczenników, święta niewiasta dzierży w dłoniach kielich eucharystyczny. Jest to bezpośrednie nawiązanie do podania o żywocie Barbary, więzionej przed śmiercią, która miała otrzymać komunię z rąk anioła. Naczynie wskazuje również na korelację między męczeństwem a najwyższą Ofiarą Chrystusa także w kontekście eucharystycznym, o czym świadczy zwyczaj pierwszych chrześcijan sprawujących Liturgię na grobach męczenników oraz praktyka cerkiewna wymagająca obecności na ołtarzu antiminsu – prostokątnej tkaniny z wyobrażeniem Zbawiciela złożonego w grobie, w której

zaszywa się cząstki relikwii. Po prawej stronie od św. Barbary namalowana została inna święta niewiasta – Juliania, księżna Olszańska. Jej kult był żywy w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej w związku z przekonaniem, że spoczywają tam doczesne szczątki świętej – stamtąd promieniował na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Centralną część sklepienia nawy kaplicy wypełnia monumentalne przedstawienie tronującego *Pantokratora*. Odziany w białą tunikę Zbawiciel zamiast układać prawicę w gest błogosławieństwa, dzierży w niej zielony wieniec, symbol zwycięstwa nad śmiercią oraz chwały Życia Wiecznego. Znak ten, mimo sporej jego popularności w sztuce pogańskiego antyku, za sprawą m.in. wersetów z Pierwszego Listu św. Piotra, od początku funkcjonował w ikonografii wczesnochrześcijańskiej jako „niewiędnący wieniec chwały”, nagroda wieńcząca życie chrześcijanina. Chrystus niejako koronuje męczenników sportretowanych na sklepieniu kaplicy, z których wyróżnia się jedna grupa zobrazowana pod podnóżkiem tronu Syna Bożego. Są to furmani zamordowani w Puchałach Starych, włączeni 29 października 2019 roku przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego do grona męczenników chełmskich i podlaskich. Trzydziestu jeden mężczyzn w białych szatach, trzymających krzyże, usytuowano we wnętrzu długiego drabiniastego wozu, podobnego do tych, jakie wykorzystywano w codziennej pracy. Powóz zaprzęgnięty jest w śnieżnobiałego konia, który wzbija się ku górze, w kierunku Chrystusa. To ujęcie ikonograficzne, inspirowane motywem „rydwanu proroka Eliasza”, ukazuje wędrówkę dusz męczenników do raj, na spotkanie ze Zmartwychwstałym. Lewą stronę kompozycji zajmują przedstawienia członków bandy, z rąk których zginęli furmani. Ciemne sylwetki skierowane są w stronę wozu świętych. Jedną z postaci ukazano w trakcie celowania z karabinu, drugą – zamachu drewnianym dyszlem. Wedle zachowanych przekazów ustnych, część puchalskich męczenników zamordowano używając wymienionych narzędzi.

Na ścianie zachodniej kaplicy namalowane zostały niewielkie wizerunki męczenników chełmskich – ojca Pawła i matuszki Joanny Sz wajków. Sylwetki świętych flankują XIX-wieczny obraz olejny ukazujący *Ostatnią Wieczerzę*.

Ostatnim etapem prac w październiku 2021 roku, było wykonanie przedstawień praojca Adama oraz pramatki Ewy. Z powodu niewielkich rozmiarów kaplicy nie wszyscy zgromadzeni na nabożeństwach wierni mają możliwość przebywania w budynku, otwiera się wówczas dwuskrzydłowe drzwi, tak by ludzie stojący na cmentarzu mogli uczestniczyć w Liturgii. Na odrzwiach widać wówczas wizerunki prarodziców, którzy niejako „wychodzą” w przestrzeń nekropolii. Pierwsi ludzie zostali ukazani w momencie Zstąpienia Chrystusa do Otchłani, kiedy ich dusze, mocą Zmartwychwstania, wyprowadzone zostały ze stanu Śmierci do Życia Wiecz-

nego. Stojące w grobach siwowłose postaci wskazują gestem modlitwy na wnętrze cerkiewki. W klasycznym ujęciu *Zstąpienia*, centralne miejsce ikony zajmuje stojący na połamanych wrotach Szeolu Zbawiciel. W przypadku topileckiej kaplicy przestrzeń tę stanowi otwór portalowy ukazujący w czasie Liturgii wiernym Chrystusa Zmartwychwstałego obecnego w Eucharystii, źródle Życia Wiecznego. Wokół Adama i Ewy namalowana została bordiura mieszcząca w sobie cerkiewnosłowiański tekst fragmentu kontakionu niedzielnego, tonu pierwszego: „Adam raduje się, Władco, Ewa wybawiona teraz z więzów weseli się wołając: Ty jesteś, Chryste tym, który wszystkim daje zmartwychwstanie”.

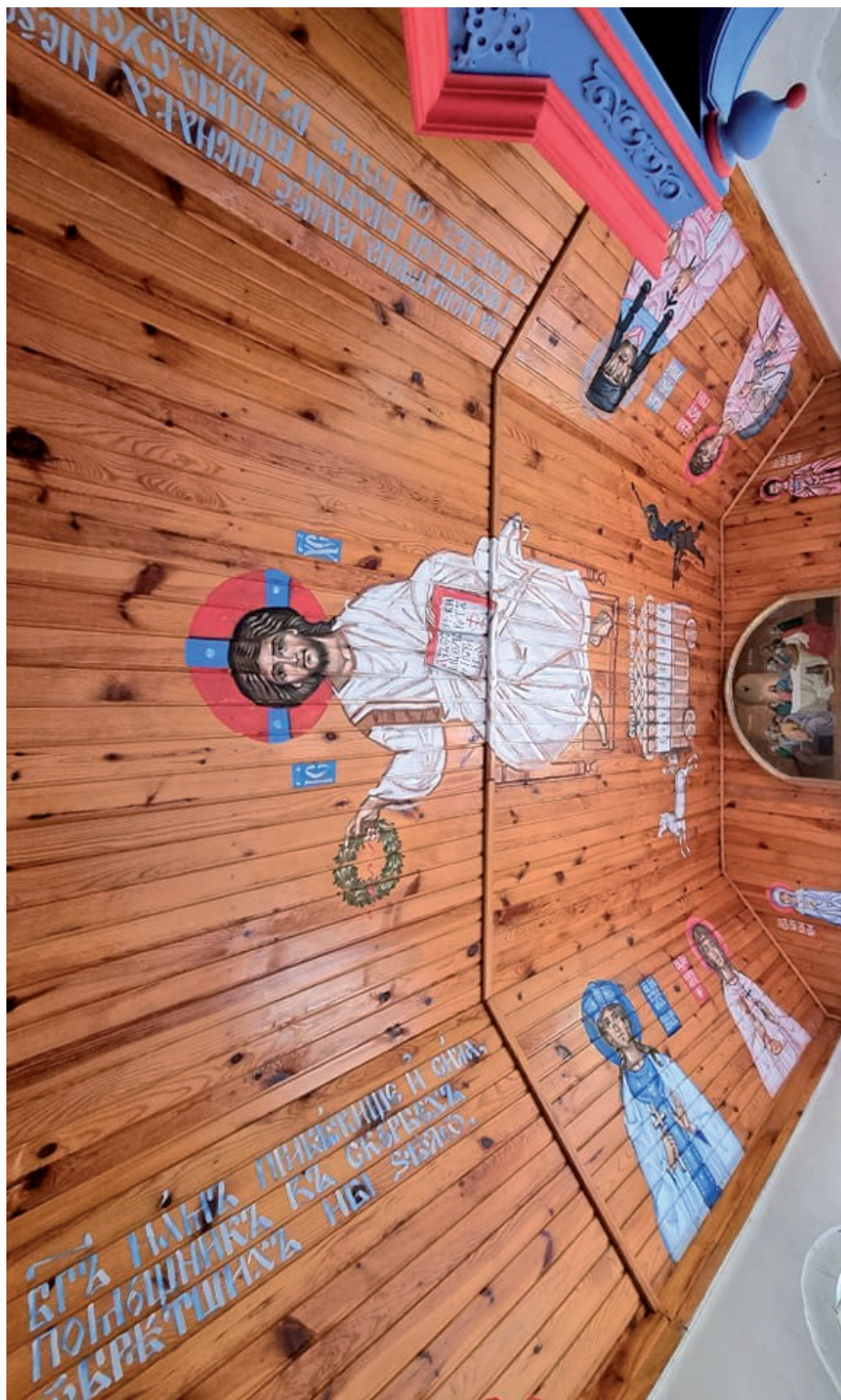
SUMMARY

Jakub Sobczak

Renovation of the Iconostasis and Developing the Polychromes in the St. George Orthodox Cemetery Chapel in Topilec

Keywords: iconography, icon, sacred art, polychrome, martyrs, kholmian and podlachian martyrs

The beginnings of the Orthodox parish in Topilec, the Białystok powiat, date back to the first half of the 16th century. There is a cemetery chapel erected in 1951 on its territory. In the years 2018–2020, comprehensive artistic work was carried out there. The iconostasis of the chapel was renovated and supplemented with a deacon doors. Also the polychromes of the presbitery and the chapel's vaults were also developed. The depictions of the saints were inspired by the local iconographic tradition and early Christian art. The symbolism and aesthetics taken from the „martyrs' era” are intended to emphasize the exceptional importance of the cemetery, where many innocent victims of the post-war period were buried.

Polichromie w prawosławnej kaplicy cmentarnej pw. św. Jerzego w Topilcu.

Wizerunek Furmanów – Męczenników Podlaskich w trakcie powstawania. Fot. o. Jarosław Józwiak.